

ΟΙ ΟΡΟΙ «ΟΥΣΙΑ» ΚΑΙ «ΥΠΟΣΤΑΣΙΣ»

ΠΑΡ' ΑΘΑΝΑΣΙΩ ΤΩ ΜΕΓΑΛΩ*

Υ Π Ο

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Σ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

Μητροπολίτου Μύρων

Καθηγητοῦ τῆς Δογματικῆς Θεολογίας
ἐν τῇ Ἱερᾷ Θεολογικῇ Σχολῇ Χάλκης

ΔΕΟΝ εὐθύς ἀπ' ἀρχῆς νὰ λεχθῆ, ὅτι τὸ θέμα τοῦτο περὶ τῶν ὄρων «Οὐσία» καὶ «ὑπόστασις» παρὰ τῷ τιμωμένῳ Μεγάλῳ Πατρὶ καὶ Διδασκάλῳ τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, οὕτω μεμονωμένως λαμβανόμενον, καὶ οἰονεὶ ἀποκοπτόμενον ἀπὸ τὴν γενικωτέραν θεολογικὴν ὀρολογίαὶν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἀλλὰ προσέτι καὶ οὐχὶ ἐν ἀπ' εὐθείας συναρτῆσει πρὸς τὴν ὄλην διδασκαλίαν τοῦ ἱεροῦ τούτου Πατρός, ὡς καὶ πρὸς τὰς ἀντιλήψεις, τὰ ρεύματα καὶ τὰς ἱστορικοθεολογικὰς καταστάσεις καὶ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, ἐποχῆς τὰ μάλιστα τετραγαμμένης καὶ συνδεομένης πρὸς τοῦτ' αὐτὸ παρακεκινδυνευμένας διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀναμοχλεύσεις, τόσον ἀπὸ πλευρᾶς προσώπων, ὅσον καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἰδεῶν, ἐποχῆς ἀκόμῃ, ἐντὸς τῆς ὁποίας οἱ θεολογικοὶ ὄροι ἦσαν οἱ βασικώτεροι — ὡς ἀπέδειξαν τὰ πράγματα — παράγοντες διὰ τὸν καθορισμὸν καὶ τὴν διακρίβωσιν τῶν τε πανταχόθεν ὑποστηριζομένων «θέσεων» καὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ἐκάστοτε ἐκφερομένων ἀντιλήψεων καὶ διδασκαλιῶν, τὸ θέμα — λέγω — τοῦτο, οὕτω μεμονωμένως λαμβανόμενον, παρουσιάζει πολλὴν ἀτέλειαν καὶ περιορισμὸν διὰ τὸν μελετητὴν, καὶ ἄρα ἡλαττωμένην πληρότητα, καὶ ἐπομένως καὶ μεγάλην δυσκολίαν διὰ μίαν ὠλοκληρωμένην ἐργασίαν ἐπὶ τοῦ θέματος.

Διὸ καὶ πρὶν ἢ εἰσελθῶ εἰς τὴν κυρίως ἀνάπτυξιν τῆς ἀθανασιανῆς ὀρολογίας, ἤτις καὶ ἐνδιαφέρει κυρίως ἐνταῦθα, ἄς μοι ἐπιτραπῆ νὰ εἴπω ὀλίγα τινά, προκαταρκτικά, πρὸς κάλυψιν τῶν γνωστῶν ἱστορικοδογματικῶν προϋποθέσεων τοῦ θέματος, αἱ ὁποῖαι καὶ θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἰδεολογικὸν καὶ πραγματιστικὸν ὑπέδαφος τῆς ὄλης μελέτης μου.

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ Ἐπιστημονικὴν Εἰσήγησιν, ἀναγνωσθεῖσαν δημοσίως κατὰ τὰς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Καῖρω ὑπὸ τῆς Α.Θ. Μακαριότητος τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας κ. κ. Νικολάου τοῦ ΣΤ' καὶ τῆς κατ' Αὐτὸν Ἐκκλησίας ὀργανωθείσας Διορθοδόξους Ἡμέρας «Ἀθανασιανῶν Μελετῶν», ἐν ἔτει 1974, ἐπὶ τῇ 1600ῃ ἐπετειῇ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἱεροῦ Πατρός Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, καθ' ἃς ὁ γράφων ἐξέπροσώπησε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὴν Ἱερὰν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Χάλκης.

* * *

Ἐκ τῆς εὐρυτάτης χρήσεως καὶ τῆς ποικιλίας τῶν ἐννοιῶν, τὰς ὁποίας ἐγνώρισαν οἱ δύο ὑπὸ ἐξέτασιν ὄροι οὗτοι ἀρχῆθεν, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς κλασσι-
κῆς περιόδου καὶ ἐφ' ἐξῆς, μέχρι καὶ τῆς καινοδιαθηκικῆς ἐποχῆς, ἐν συνεχείᾳ
δὲ καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἀσφαλῶς ὅτι μειζόνως
ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι ἡ ἄμεσος προαθανασιανῆ περιόδος καὶ
συγκεκριμένως τὰ ἀμέσως προνικαϊκὰ δεδομένα, εἰς τὸ ἐπίκειν-
τρον τῶν ὁποίων ἴσταται ὁ Ἄρειος καὶ ἡ ἀρειανικὴ ἀντίληψις, καὶ φυσικὰ
καὶ ὁρολογία, τοῦ Τριαδολογικοῦ καὶ Χριστολογικοῦ δόγματος.

Μακρὰ ὑπῆρξαν τὰ στάδια ἐξελλίξεως τῶν ἐννοιῶν περὶ τοὺς δύο τού-
τους ὄρους, πρὶν ἢ οὗτοι φθάσωσι καὶ γνωρίσωσι τὴν προαθανασιανὴν καὶ
ἀθανασιανὴν χρῆσιν καὶ ἐρμηνείαν των.

Ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, εἰς ἓν θαυμάσιον ἀπόσπασμά του, ἀναλύει
διεξοδικῶς καὶ κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἀντιπροσωπευτικὸν τὰς σημειωθείσας
ταύτας ἐξελλίξεις περὶ τοὺς ὄρους. Ἀναφερόμενος εἰς τὰ γεγονότα, τὰ συνα-
πτόμενα πρὸς τὴν περιφημον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Σύνοδον τοῦ ἔτους 362, τὴν ὑπὸ
τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου συγκληθεῖσαν ἐπὶ εἰρηνεύσει τῆς Ἐκκλησίας, Σύν-
οδον εἰς τὴν ὁποίαν πλειστάκις θὰ ἐπανεέλθω ἐν τοῖς κατωτέρω, καὶ ἐξετάζων
ὁ ἱστορικὸς οὗτος καταλεπτῶς τὴν ἐν αὐτῇ χρησιμοποιοηθεῖσαν ὁρολογίαν,
ὅπως δὲ ἰδιαίτερος τοὺς ὄρους «Οὐσία» καὶ «Ἵποστάσις», λέγει:

«Οὐκ ἐπὶ Θεοῦ δεῖν ἔφασαν (οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου ἐκείνης) ταύταις
χρῆσθαι ταῖς λέξεσιν. Οὐσίαν μὲν γὰρ μηδὲ ὀνομάσθαι ὑπὸ τῶν ἱερῶν Γραμ-
μάτων τῷ δὲ τῆς ὑποστάσεως ὀνόματι καταχρησάσθαι τὸν Ἀπόστολον τῇ
τῶν δογμάτων ἀνάγκῃ· καθ' ἕτερον δὲ λόγον προσπαρалаμβάνειν τὰς λέξεις
ἐδογματίσαν, ὅτι ἂν τὴν Σαβελλίου δόξαν ἐκβάλλωσιν, ἵνα μὴ στενώσει τῶν
λέξεων, ὡς ἐν πρᾶγμα τριώνυμον νομίζωμεν, ἀλλ' ἕκαστον τῶν ὀνομαζομένων
περὶ τῆς Τριάδος, ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει θεολογοῖτο. Ταῦτα μὲν τότε ἡ σύνοδος.
Ἄ δὲ ἡμεῖς (ὁ Σωκράτης) περὶ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως ἴσμεν, οὐδὲν κωλύει
διὰ βραχέων εἰπεῖν. Οἱ τὴν ἐλληνικὴν παρ' ἑλλησι σοφίαν ἐκθέμενοι, τὴν μὲν
οὐσίαν πολλαχῶς ὥρισαντο· ὑποστάσεως δὲ οὐδ' ἤγνιαοῦν μνήμην πεποιήνται.
Εἰρηνεῦσας δὲ ὁ Γραμματικὸς (Ἀλεξανδρινὸς φιλόσοφος) ἐν τῷ κατὰ στοι-
χεῖον Ἀττικιστῆ, καὶ βάρβαρον ἀποκαλεῖ τὴν λέξιν. Μηδὲ γὰρ παρά τισι τῶν
παλαιῶν εἰρησθαι. Εἴ δέ που καὶ ἠϋρηται μὴ ταῦτα σημαίνειν, ἐφ' ὧν νῦν
παραλαμβάνεται. Παρὰ μὲν γὰρ Σοφοκλεῖ ἐν Φοίνικι ἐνεδραν σημαίνειν τὴν
ὑπόστασιν. Παρὰ δὲ Μενάνδρῳ, τὰ καρυκεύματα, ὡς εἰ τις λέγοι τὴν ἐν τῷ
πίθῳ τοῦ οἴνου τρύγα, ὑπόστασιν. Ἰστέον μέντοι ὅτι εἰ καὶ οἱ παλαιοὶ φιλόσο-
φοι τὴν λέξιν παρέλιπον, ἀλλ' ὅμως οἱ νεώτεροι τῶν φιλοσόφων συνεχῶς ἀντι-
τῆς οὐσίας, τῇ λέξει τῆς ὑποστάσεως ἀπεχρήσαντο»¹.

1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Γ', 7 PG 67, 393/396.

Βεβαίως καὶ μία πρόχειρος ἀκόμη ἐξέτασις τῶν φιλολογικῶν δεδομένων τῆς πρώτης Πατερικῆς περιόδου, ἥτοι τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ πλείονες τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων τῆς περιόδου ταύτης χρησιμοποιοῦν ἀμφοτέρους τοὺς ὄρους, οἱ ὅποιοι καὶ διατηροῦν παρ' αὐτοῖς τὴν συνήθη φιλοσοφικὴν διάστασιν των.

Οὕτω — διὰ τὸ νὰ ἀναφέρω ἐλάχιστα μόνον, ἀλλὰ χρήσιμα διὰ τὴν ἐφ' ἐξῆς ἀποσαφήνισιν τῶν ἐννοιῶν δεδομένα — ὁ Θεός, κατὰ τὸν Τ α τ ι α ν ὀ ν, εἶναι ἡ «ὑπόστασις» τοῦ κόσμου, ὅστις καὶ δὲν νοεῖται ἄνευ τοῦ Θεοῦ², ἀπαρραλλάκτως ὡς καὶ τὸ τέκνον ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρὸς του ἀνήκει εἰς τὴν «ὑπόστασιν» ἐκείνης³. Κατὰ τὸν Ὠ ρ ι γ έ ν η, ὑπάρχει «ὑπόστασις» τις τῶν εἰδώλων⁴, ἐπὶ δὲ τῶν ὄντων κυριολεκτουμένων τῶν ὄρων, ἡ «ὑπόστασις» εἶναι ἡ οὐσιώδης πραγματικότης τῶν ὄντων⁵. Καὶ ἡ ἐννοια αὐτὴ κυρίως, τῆς οὐσιώδους πραγματικότητος, εἶναι ἡ περισσώτερον συναντωμένη ἐφ' ἐξῆς εἰς τοὺς Πατέρας, τοῦλάχιστον ὅταν οἱ δύο οὗτοι ὄροι παρ' αὐτοῖς δὲν κυριολεκτοῦνται ἐπὶ τῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Χριστολογίας, ἀλλ' εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐννοίαν ἢ πραγματικότητα, ἀπὸ τῆς «οὐσίας» τῶν ἀγγέλων ἢ τῶν ἀνθρωπίνων ὄντων⁶, μέχρι καὶ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν τῆς νοήσεως, τῆς βουλήσεως καὶ τῶν τεχνῶν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, τῶν ἀνθρωπίνων ἀληθειῶν ἢ πλανῶν κ.τ.τ.⁷.

* * *

Προκειμένου ἤδη εἰδικώτερον περὶ τῆς ἀμέσου προαθανασιανῆς περιόδου καὶ τῆς παρὰ τῷ Ἀρειῳ καὶ τῆς πρώτης παρὰ τοῖς Ἀρειανοῖς χρήσεως καὶ ἐννοίας τῶν δύο ὑπὸ ἐξέτασιν ὄρων, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἐξῆς:

Ἡ προσθήκη ὑπὸ Εὐσεβίου τοῦ Καισαρείας εἰς τὸ ἐν χρήσει Σύμβολον τῆς ἐαυτοῦ περιοχῆς καὶ ἐκκλησίας ὠρισμένων ἐπεξηγηματικῶν ὄρων καὶ ἐκφράσεων⁸, ἐπὶ ἀποσαφήνισι τῶν πρότερον συγκεκριμένως ἢ ἀσαφῶς ἐκφρα-

2. ΤΑΤΙΑΝΟΥ, *Πρὸς Ἑλληνας*, 5 ΒΕΠ 4, σ. 244-45.

3. ΤΑΤΙΑΝΟΥ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, 6 καὶ 15 ΒΕΠ 4, σσ. 245, 251-52.

4. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Κέλσου*, Α', 3 καὶ Γ', 23 ΒΕΠ 9, 73. 194.

5. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, ΣΤ', 71 καὶ Η', 67 ΒΕΠ 10, 114. 181. Πρβλ. καὶ *Περὶ Εἰδήσεως*, 27 κ. ἕλλ., ΒΕΠ 10, 279-287.

6. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος*, 16, 38 ΡΓ 32, 137, ΨΕΥΔΟΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Κατὰ Εὐνομίου*, 5 ΡΓ 29, 769, ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΛΕΞ., *Περὶ Ὁρθοδόξου Πίστεως εἰς Θεοδόσιον*, 13 ΡΓ 76, 1153 κλπ.

7. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Κατὰ Αἰρέσεων*, 77, 24 ΡΓ 62, 676, ΨΕΥΔΟ-ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Κατὰ Εὐνομίου*, Β, 16 ΡΓ 29, 605, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίου*, 2 ΡΓ 45, 489, ΙΔΙΟΥ, *Κατηχητικὸς Λόγος*, 16,21 καὶ 37 κλπ.

8. Ἴδε σχετικὴν δικαιολόγησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς ἐνεργείας του ταύτης ἐν τῇ Ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐαυτοῦ πιστοῦς, 5/11 ΡΓ 20, 1540/1543.

ζομένων ἐν αὐτῷ, ἀπετέλεσε μίαν πρώτην, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε ἀποφασιστικὴν προώθησιν τῆς τριαδολογικῆς διδασκαλίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς περιόδου ἐκείνης εἰς τὸν χῶρον τοῦτον τῆς ὁρολογίας. Αἱ ὑπ' αὐτοῦ γενόμεναι, ἐπὶ παραδείγματι, προσθῆκαι «ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, ἦτοι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς», «Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ», «(γεννηθέντα) οὐ ποιηθέντα», «ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ» ὑπῆρξαν προσθῆκαι αἱ ὁποῖαι καὶ ἤγαγον εἰς τὴν ἀπηρητισμένην πλέον, μετ' ὀλίγον χρόνον, μορφήν τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας. Ἄλλ' αὐταὶ ἀναμφιλέκτως ἱπετέλεσαν καὶ τὴν βασιικωτέραν προϋπόθεσιν καὶ βάσιν τῆς ἐφ' ἐξῆς καθιερώσεως καὶ εἰσόδου, θεσπίσεως καὶ κωδικοποιήσεως τοῦ ἐνὸς ἔστω ἐκ τῶν δύο ὑπὸ ἐξέτασιν ὄρων, τοῦ ὄρου «οὐσία», καὶ τοῦ ἐκ τούτου παραγώγου ἐτέρου ὄρου, «Ὁμοούσιος», καὶ ὤθησε καὶ ἠνάγκασεν ἐφ' ἐξῆς τοὺς Ἐκκλησιαστικὸς Συγγραφεῖς, νὰ λάβωσι θέσιν, θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν, ἔναντι τῆς οὕτως ἐξελιχθείσης πλέον ὁρολογίας περὶ τὸ Τριαδολογικὸν καὶ Χριστολογικὸν δόγμα.

Περὶ τὸν νὰ λεχθῆ ἔνταῦθα, ὅτι οὕτως εὐρέθη «ἐμπεπλεγμένος» (ὑπὸ θετικὴν ὅσον καὶ τὴν ἀρνητικὴν σημασίαν τῆς λέξεως ταύτης) καὶ ὁ Μέγας Ἰθανάσιος εἰς τὸ εὐρύτερον θέμα τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὁρολογίας⁹.

Ποία τῶρα ἡ ἔκτασις τῆς ἀθανασιανῆς ταύτης «ἐμπλοκῆς» εἰς τὸ θέμα τῆς ὁρολογίας, τοῦτο καταφαίνεται ἐὰν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀντιστοιχοῦ «τοποθετήσεως» τοῦ Ἰρειοῦ εἰς τὸ ἐπίμαχον τοῦτο θέμα. Ὡς γνωστόν, ἡ Ἰρειανὴ αὐτῆ τοποθέτησις συνετέλεσε μειζόνως, ἵνα ὁ ἱερὸς Πατὴρ («ἐξωθηθῆ») αὐτὸ τοῦτο, ἐκ τῶν πραγμάτων πιεζόμενος, ἵνα ἀναλάβῃ συγκεκριμένην πλέον «στάσιν» ἔναντι τούτου, καὶ δὴ καὶ με φραστικὰς πλέον καὶ εὐρυτέρας διατυπώσεις καὶ ἐρμηνείας τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὁρολογίας, αἱ ὁποῖαι ὀριστικῶς ἔρριπτον τὸν Μέγαν Ἰθανάσιον εἰς τὴν διαμάχην καὶ τὴν σύγκρουσιν.

Ὁ Ἰρειος παραδεχόμενος ὡς μόνον «ἀγέννητον» τὸν Θεόν, ἦτοι τὸν μόνον ἀληθῆ, ἀναρχον καὶ αἰώνιον Θεὸν-Πατέρα, «γεννητὸν» δὲ τὸν Ἰῖον, ἐκ γεννήσεως πρὸ πάντων τῶν αἰώνων προελθόντα, ὅστις καὶ Λόγος-Ἰῖδος-Σοφία τοῦ Θεοῦ ὢν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκλαμβάνηται οὔτε ὡς ὁ ἐν ἀρχῇ παρὰ τῷ Πατρὶ Λόγος, οὔτε ὡς ἡ ἐνυπόστατος Σοφία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς ἡ Σοφία καὶ ὁ Λόγος, ὁ κατὰ χάριν κληθεὶς «γεννητὸς Ἰῖδος τοῦ Θεοῦ».

Ἰδοῦ πῶς ὁ Ἰρειος διετύπου τὰς ἐν προκειμένῳ σκέψεις καὶ τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοῦ εἰς ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου του «Θάλεια», ὡς τοῦτο παρέ-

9. Ἰδε περὶ τῆς χρήσεως τῶν ὄρων «οὐσία» καὶ «Ὁμοούσιος» διὰ τὴν καὶ πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου περιόδον ἐν DThC, τόμ. I² στήλ. 1796/1797, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ πατερικαὶ καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι. Πρβλ. καὶ I. ORT. DE URBINA, *El Simbolo Niceno* (Madrid, 1947) pp. 25/62 καὶ G. L. DOSSETTI, *Il Simbolo di Nicea e di Costantinopoli* (Freiburg-Roma, ed. Herder, 1967) pp. 31/90.

χεται ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου: «... Ἦν γὰρ μόνος ὁ Θεός, καὶ οὕτω ἦν ὁ Λόγος καὶ ἡ Σοφία. Ἐἶτα θελήσας ἡμᾶς δημιουργῆσαι, τότε δὴ πεποιήκεν ἓνα τινά, καὶ ὠνομάσεν αὐτὸν Λόγον, καὶ Σοφίαν, καὶ Υἱόν, ἵνα ἡμᾶς δι' αὐτοῦ δημιουργήσῃ. Δύο γοῦν σοφίας φησὶν εἶναι, μίαν μὲν τὴν ἰδίαν καὶ συνυπάρχουσαν τῷ Θεῷ, τὸν δὲ Υἱὸν ἐν ταύτῃ τῇ Σοφίᾳ γεγεννηθῆσαι, καὶ ταύτης μετέχοντα ὠνομάσθαι μόνον Σοφίαν καὶ Λόγον. Ἡ Σοφία γὰρ ... τῇ σοφίᾳ ὑπῆρξε σοφοῦ Θεοῦ θελήσει. Οὕτω καὶ λόγον ἕτερον εἶναι λέγει παρὰ τὸν Υἱὸν ἐν τῷ Θεῷ, καὶ τούτου μετέχοντα τὸν Υἱὸν ὠνομάσθαι πάλιν κατὰ χάριν Λόγον καὶ Υἱὸν αὐτὸν ...»¹⁰. Οὕτω δέ, κατὰ συνεπῆ ἀκολουθίαν τοῦ τοιοῦτου συλλογισμοῦ, διεκηρύττεν ὁ Ἄρειος, ὅτι ἡ οὐσία τοῦ οὕτως ἐκλαμβανομένου Υἱοῦ ἦτο ἀναγκαστικῶς πάντῃ διάφορος τῆς τοῦ Πατρὸς.

Ἰδού τὰ ἐν προκειμένῳ κυριώτερα ἀποσπάσματα, ὡς καὶ ταῦτα παρέχονται ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου:

«Οὐδὲ γὰρ ἐστὶν ἴσος (ὁ Υἱός), ἀλλ' οὐδὲ ὁ μ ο ο ὄ σ ι ο ς αὐτῷ (τῷ Πατρὶ)»¹¹. «Ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ Πατρὸς Οὐσίας καὶ ιδιότητος»¹². «Οὗτος δὲ ὁ Κύριος ξένος μὲν καὶ ἀλλότριός ἐστι τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας· κατ' ἐπίνοιαν δὲ λέγεται Λόγος, καὶ οὐκ ἐστὶ μὲν κ α τὰ φ ὄ σ ι ν καὶ ἀληθινὸς Θεὸς Υἱός, κ α τὰ θ έ σ ι ν δὲ λέγεται καὶ οὗτος Υἱός ὡς κτῖσμα»¹³. «Καὶ τῇ μὲν φ ὄ σ ε ι, ὡς περ πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς ὁ Λόγος ἐστὶ τρεπτός, τῷ δὲ ἰδίῳ αὐτεξουσίῳ, ἕως βούλεται, μένει καλός· ὅτε μέντοι θέλει, δύναται τρέπεσθαι καὶ αὐτὸς ὡς περ καὶ ἡμεῖς, τ ρ ε π τ ῆ ς ὦ ν φ ὄ σ ε ω ς»¹⁴.

Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω χωρία εἶναι, ὅτι ὁ ὅρος («οὐσία») φέρεται παρὰ τῷ Ἀρείῳ παραλλήλως πρὸς τὸν ὅρον («φύσις»), τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐξηγεῖ διατὶ καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὡς καταδειχθήσεται κατωτέρω, ἐκ τῆς διπλῆς ταύτης ὀρολογίας καὶ δὴ καὶ κατὰ τρόπον ἀρκούντως ἀμφιλεγόμενον, ὠδηγήθη εἰς τὴν περὶ οὐσίας τοῦ Υἱοῦ συζήτησιν.

Ἀνεξαρτήτως πάντως τῆς ὡς ἄνω πρώτης παρατηρήσεως ταύτης, ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ κείμενα τοῦ Ἀρείου, βλέπομεν τοῦτον εἰσάγοντα καὶ τὸν ἕτερον ὑπὸ ἐξέτασιν ὅρον, τὸν ὅρον «ἐπόστασις», πάντοτε ἐν δυσσεβεῖ ἐκτιμήσει τῶν τῆς Τριάδος πραγμάτων.

Λέγει, ὅτι τρεῖς εἶναι αἱ «ἐποστάσεις» ἐν τῇ θεότητι («ὥστε τρεῖς εἰσὶν ὑποστάσεις ...») ¹⁵, ἀλλ' αὗται εἶναι διακρινόμεναι ἀπ' ἀλλήλων καὶ διάφοροι κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῶν («... ἀνόμοιοι πάμπαν ἀλλήλων ταῖς τε οὐσίαις

10. Πρβλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν*, Α', 5 PG 26, 21.

11. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδων*, 15 PG 26, 708.

12. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν*, Α', 6 PG 26, 24.

13. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Διονυσίου*, 23 PG 25, 513.

14. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν*, Α', 5 PG 26, 21.

15. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρον*, OPITZ, AW,

καὶ δόξαις εἰσὶν ἐπ' ἄπειρον ...)»¹⁶, καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τοσοῦτον διάφοροι, ὥστε ὁ Υἱὸς νὰ εἶναι κτίσμα τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ὑποτεταγμένα εἰς ἄλληλα, κατὰ τὸν νόμον τῆς ὑπαλληλίας καὶ τῆς ὑπ' ἄλληλα ὑποταγῆς.

Αὐτονόητον, ὅτι ἐκ τῶν οὕτως ἀνελισσομένων πεπλανημένων ἐφ' ἐξῆς ἀπόψεων καὶ δοξασιῶν προέκυπτον πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πλάναι τοῦ Ἀρείου, καθ' ἃς οὗτος ἀπεδέχετο τὸν Χριστὸν μόνον ἄνθρωπον καὶ οὐχὶ θεάνθρωπον, τὴν δὲ σωτηριώδη ἐνέργειαν αὐτοῦ ἀπλῶς ὡς ἠθικὴν καὶ μονοπλεύρως ἀνθρωπίνην. Ὁ Χριστὸς εἶχε προσλάβῃ σῶμά τι ἄνευ ψυχῆς λογικῆς, ἤτοι «σῶμα ἄψυχον», ἢ «ψυχὴν ἄλογον», διότι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παραδεχθῆ ὁ οὗτος, ὅτι ἐν τῷ θεανθρώπῳ ὑπῆρχον ψυχὴ καὶ Λόγος, ὡς δύο πνευματικὰ τετελεσμένα¹⁷.

Εἰς πάντα ταῦτα δέον νὰ προστεθῶσι καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ σημεῖα διδασκαλίας παρὰ τῷ Ἀρείῳ, ὅσα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ἀπὸ τοῦ Ὁριγένους καὶ ἐφ' ἐξῆς, διὰ τῶν προσδρόμων τοῦ Ἀρείου καὶ διὰ μέσου τῶν προαρειανῶν χριστολογικῶν αἱρέσεων καὶ τῶν τριαδολογικῶν πλανῶν διεβιβάσθησαν μέχρις αὐτοῦ καὶ συναντῶνται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ. Τοιαῦτα σημεῖα εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ περὶ ἐνδιαθέτου καὶ προφορικῶς Λόγου διδασκαλία τοῦ Φίλωνος καὶ τῶν φιλωνιζόντων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων, ἡ ἀντίληψις καὶ δοξασία, καθ' ἣν ἡ γέννησις τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἐνέργεια ἠθελημένη τοῦ Πατρὸς, ἡ ἀντίληψις περὶ ὑποταγῆς τῶν προσώπων (ὑποταγῆς φύσεως καὶ οὐσίας καὶ οὐχὶ ἀπλῶς προσώπων κατὰ ψιλὴν ἐπίνοιαν καὶ σειράν), αἱ περὶ Θεοφανειῶν τῆς Π.Δ. ἀντιλήψεις καὶ αἱ διδόμεναι εἰς αὐτάς ἐρμηνεῖαι, καθ' ἃς αἱ ἐκδηλώσεις αὐταὶ τοῦ Υἱοῦ κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸν Πατέρα, τὸν μόνον ἀκατάληπτον καὶ ἀόρατον Θεόν, μαρτυροῦσι τὴν ὑποτέλειαν τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸν Πατέρα κ.λπ.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἔδει νὰ ἐνθυμηθῆ τις καὶ τὴν παράλληλον πρὸς τὴν τοῦ Ἀρείου διδασκαλίαν τοῦ Ἀλεξανδρείας Διονυσίου, τὴν ὁποῖαν συντόμως ἐπεκαλεῖτο ὁ Ἀρειος. «... Ποίημα καὶ γενητὸν εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, μήτε δὲ φύσει ἴδιον, ἀλλὰ ξένον κατ' οὐσίαν αὐτὸν εἶναι τοῦ Πατρὸς· ὥσπερ ἐστὶν ὁ γεωργὸς πρὸς τὴν ἄμπελον, καὶ ὁ ναυπηγὸς πρὸς τὸ σκάφος· καὶ γὰρ ὡς ποίημα ὢν, οὐκ ἔστιν πρὶν γένηται ...»¹⁸.

* * *

Τίθεται ὅμως, ὡς εἰκός, ἐνταῦθα τὸ ἐρώτημα: Τὸ ὅλον τοῦτο σύστημα συλλογισμοῦ καὶ διδασκαλίας τοῦ Ἀρείου ποῦ ἀκριβῶς ἐντάσσεται; Εἰς τὸν Πλατωνικὸν μήπως τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τὴν ἀντίστοιχον διαλεκτικὴν τούτου, ἢ εἰς τὸν Ἀριστοτελισμὸν;

16. Ἐν Ὁμολογίᾳ, παρ' ΑΘΑΝΑΣΙΩ, Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν, Α', 6 PG 26, 24.

17. DThC, τόμ. I², στήλ. 1787/1788.

18. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμμώνιον, ἐν ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ Διονυσίου, 4 PG 25, 485.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι βασικῆς σημασίας διὰ τὴν ἐπιχειρουμένην ἐνταῦθα διακρίβωσιν τῆς ἀντιστοιχίου ἀθανασιακῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ὅλου συστήματος σκέψεως καὶ ὁρολογίας τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Διότι, ἐν ἀπωτάτῃ ἀναλύσει, τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα, ὡς καὶ πᾶν θέμα διατρίβον περὶ τοὺς ὄρους, δὲν ἠμπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι θέμα ποιᾶς τινος μεταφυσικῆς καὶ διαλεκτικῆς ἐν τῇ Θεολογίᾳ.

Ἴδου πῶς ἔχει συνοπτικῶς τὸ status questionis:

Αἱ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνῶμαι διχάζονται. Τινὲς ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν συγχρόνων μελετητῶν τῶν ἱστοριοδογματικῶν δεδομένων τῆς περιόδου ἐκείνης παραδέχονται πλατωνικὸν τὸν Ἀρειανισμόν καὶ πλατωνίζοντα τὸν Ἀρειον, καὶ ἐπομένως ἀριστοτελίζοντα τὸν Ἀθανάσιον καὶ ἀριστοτελικὰ τὴν τε ὁρολογίαν καὶ τὸ θεολογικὸν αὐτοῦ σύστημα. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ Réteau, Ritter καὶ ἄλλοι¹⁹. Ἔτεροι πάλιν, καὶ δὴ ὁ Baur, ὑποστηρίζουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον²⁰.

Μᾶλλον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ μετ' ἀπολυτότητος καὶ ἀποκλειστικότητος, ὅτι ὁ μὲν εἶναι ἀριστοτελικός, ὁ δὲ ἕτερος πλατωνίζων. Πάντως ὁ Ἀρειανισμός, τοῦλάχιστον ὡς οὗτος ἐξειλίχθη παρὰ τοῖς δύο ὁπαδοῖς τοῦ Ἀρείου, Ἀετίῳ καὶ Εὐνομίῳ, χρησιμοποιοεῖ μέθοδον καὶ ὁρολογίαν «περιπατητικὴν», μὲ βάσιν τὰς μεταφυσικὰς προϋποθέσεις τῶν «κατηγοριῶν» τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰς ὑποβιβαζούσας πάσας τὰς ὑπερβατικὰς ἐννοίας καὶ πραγματικότητας εἰς ἐκδοχὰς ἀνθρωπίνους καὶ νοησιοκρατικὰς. Τοῦτο τοῦλάχιστον ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὁ ἱερὸς Ἐπιφάνιος, δι' ὅσων λέγει εἰς τὸ «Κατὰ Αἰρέσεων» ἔργον του ἀναφορικῶς²¹.

Οὐχ ἤττον διαφαίνεται καὶ ἐν τῷ Ἀρειανισμῷ ἡ οὐχὶ πάντως ἡλατωμένη ἐπίδρασις τοῦ Φίλωνος καὶ τῆς πλατωνίζουσης τάσεως αὐτοῦ. Π.χ., Γρηγόριος ὁ Νύσσης παραδέχεται, ὅτι ἡ περὶ μόνου ἀγεννήτου, μόνου ἀνάρχου, ἀντίληψις τοῦ Ἀρείου προέρχεται ἀπὸ τὸ σχετικὸν παρὰ Πλάτωνι λεγόμενον «ἀρχὴ τὸ ἀγέννητον»²². Γνωστὴ ἄλλωστε τυγχάνει καὶ ἡ ἐξάρτησις τοῦ Ἀρείου ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ, τοῦ καὶ διδασκάλου αὐτοῦ, καὶ ἐκείνου ἐκ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως, ὧν γνωσταὶ εἶναι αἱ φιλοσοφικαὶ ἐξαρτήσεις καὶ τοποθετήσεις.

19. Ἴδε τὰς σχετικὰς ἐν προκειμένῳ ἀντιλήψεις καὶ τὴν κριτικὴν τούτων εἰς τὰ νεώτερα παρ' ἡμῖν Πατρολογικὰ Ἐγχειρίδια τῶν Καθηγητῶν Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Στυλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην Γραμματολογικὴν ἐργασίαν τοῦ Καθηγ. Κ. ΜΠΟΝΗ, κ. ἄλλ., ἐκασταχοῦ τῶν ἔργων τούτων.

20. DThC, ἐνθ' ἂν. P², 1787/1789.

21. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Κατὰ Αἰρέσεων*, 69 καὶ 76 PG 42, 315 καὶ 570.

22. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φαίδρα*, παρὰ ΓΡΗΓΟΡΙΩ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίον*, Α', 9 PG 45, 813.

Ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθῆ τι τὸ περισσοτέρως συγκεκριμένον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τοῦτο θὰ ἦτο τὸ ἐξῆς:

Παρὰ τῷ Ἀρείῳ, καὶ ἰδίᾳ παρὰ τῷ ἐξειλιγμένῳ Ἀρειανισμῷ, συνάπτονται πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα τῆς θύραθεν καὶ τῆς παραεκκλησιαστικῆς σκέψεως καὶ φιλολογίας, ὥστε ἐν τ ο π ι σ μ ὸ ς τ ῶ ν π α ρ' α ὕ τ ο ῖ ς ρ ε υ μ ἄ τ ω ν νὰ εἶναι αὐτὸ τοῦτο ἀ ν έ φ ι κ τ ο ς. Εἰς τοῦτο, ὡς εἰκός, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ εὑρεθῆ ἔμπεπλεγμένος καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὅστις, ἐν τῇ φορᾷ τῶν πραγμάτων καὶ ἐκ τοῦ ἐκάστοτε ἀναλαμβανομένου ἀγῶνος ἀπὸ μέρους τοῦ πρὸς ἀντίρουσιν αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πλάνης παρὰ τῷ Ἀρείῳ καὶ τῷ συστήματι αὐτοῦ, εὑρίσκετο ἐπιχειρῶν νὰ ἐπωφεληθῆ, ἢ καὶ ἐπωφελεῖτο, ἢ καὶ ὑπερεμάχει πολλάκις αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς μορφῆς σκέψεως, ἢ τοῦτου ἢ ἐκείνου τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος, ὅπερ ὑπηγόρευεν ἢ ἀπῆτει ἢ ἐκάστοτε περίπτωσις.

Πάντως, ἢ περὶ ἧς ὀμιλεῖ ὁ ἱστορικός Σωκράτης («νυκτομάχια») μεταξὺ Ἀρείου καὶ ἀρειομανῶν ἀφ' ἑνός, καὶ Ἀθανασίου καὶ Ὁρθοδόξων ἀφ' ἑτέρου, ἀνεμόχλευε καὶ ἔφερεν εἰς τὸ προσκῆνιον πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχη ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς σκέψεως καὶ ἐκ τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς χριστιανικῆς γραμματολογίας καὶ διανοήσεως. Ἡ δὲ ἐπιτυχία τοῦ Ἀρειανισμοῦ, ἢ ἔστω καὶ πρὸς καιρὸν, ὠφέιλετο ἀναμφιβόλως εἰς τὸ ὅτι, ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου καὶ πέραν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ φιλοσοφίας, εἶχον διαμορφωθῆ πλᾶναι τόσον πολλαὶ καὶ ποικίλαι, ὥστε πᾶσαι αὗται, ἀναγνωρίζουσαι τι τὸ ἴδιον ἐν τῷ Ἀρειανισμῷ, ἐστήριζον αὐτόν, ἔστω καὶ διὰ τῶν ὑπολειμμάτων πολλάκις τῶν δυνάμεων καὶ δεδομένων αὐτῶν. Οὕτως, Ἰουδαῖοι, Ἐββιονισταί, Γνωστικοί, Ἀνατολικοὶ — ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν ἐκπροσωπούντων τὰς ἀνατολικὰς τάσεις ἐν τῇ ἀντιλήψει καὶ ἀποδοχῇ τοῦ Θεοῦ — Σαβελλιανισταί, Φιλωνισταί, Ὠριγενικοί, Παυλικιανοί, Λουκιανισταί, ὀπαδοὶ τῆς ἀλληλοῦποταγῆς τῶν προσώπων («Σουμπορντινατσιονισταὶ») κ.λπ. κ.λπ., ἐπετέλουν τὰς συντασσομένας καὶ συνοδοιπορούσας πρὸς τὸν Ἀρειανισμόν δυνάμεις.

* * *

Ἐκ τῶν ἄχρι τοῦδε λεχθέντων εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῆ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς ἀρειανῆς, δὲν εἶναι μόνον ὁ ὄρος «Οὐσία», ὁ εἰσαγόμενος ἐν τῇ συζητήσει. Σὺν αὐτῷ εἰσάγεται, πολλάκις δὲ καὶ ἠθελημένος, καὶ ὁ ὄρος «Φύσις». Ὅπως δὲ παρὰ ἄλλῳ, εὐρεῖα καὶ συχνῇ εἶναι ἢ χρῆσις παρ' αὐτῷ καὶ τοῦ ὄρου «Ἰπόστασις».

Αὐτονόητον, ὅτι οἱ τρεῖς οὔτοι ὄροι παρ' Ἀρείῳ ἀυξάνονται καὶ διὰ τοῦ τετάρτου τοιούτου, ἦτοι τοῦ ὄρου «Ὁμοούσιος», ὅστις καὶ οὗτος, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων τριῶν, εἰσάγεται εἰς τὸ ὅλον δόγμα περὶ Τριάδος καὶ Χριστοῦ, ὡς κληρονομία ἀσφαλῶς τῶν προγενεστέρων γενεῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς παρακεκινδυνευμένον θεολογικὸν ὑλικόν, παρερμηνευθὲν καὶ οἰονεὶ καὶ κακοποιηθὲν εἰς

τὰς χεῖρας κακοβούλου περὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν διδασκαλίαν αἰρεσιάρχου, οἷος ἦτο ὁ ἄμεσος ἀντίπαλος τοῦ Μ. Ἀθανασίου Ἄρειος καὶ οἱ τούτου διάδοχοι ἐν τῇ αἵρέσει.

Εἰς τοὺς τρεῖς βασικοὺς ὅρους, «Οὐσία», «Ἐπόστασις» καὶ «Φύσις», καὶ τὸν ἕνα παράγωγον τοιοῦτον, «Ὁμοούσιος», εἶχεν ἤδη ἐγκαιρότατα προστεθῆ καὶ ὁ πέμπτος ὅρος «Πρόσωπον», ὅστις ὡσαύτως εἶχε γνωρίσῃ εὐρυτάτην χρῆσιν ἀπὸ μέρους τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τόσοσ τῆς Ἀνατολῆς ὅσον καὶ τῆς Δύσεως, καὶ ὁ ὅποιος ὡσαύτως εἶχε τύχει τῆς αὐτῆς κακοπαθήσεως καὶ παρερμηνείας ἐκ μέρους τῶν αἰρετικῶν²³.

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀπεδείχθη ἐκτάκτως θαρραλέος ἐν τῇ πολλαπλῇ ταύτῃ ὀρολογία τοῦ θέματος, τὴν ὁποῖαν παρελάμβανε καὶ ἐκληρονόμει.

Λέγω δὲ ὅτι ἀπεδείχθη θαρραλέος, ὅχι μόνον διότι ἐνεπλάκη, ὡς δειχθήσεται κατωτέρω, εἰς ὅλας τὰς τραγικὰς φάσεις τῶν περὶ τοὺς ὅρους τούτους διαμαχῶν, ἀλλὰ καὶ διότι, ὡς εἶναι γνωστὸν εἰς πάντα μελετητὴν τῆς περιόδου ταύτης, οἱ ὅροι οὗτοι, εἰς πλείστους κύκλους τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θεολογίας, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἦσαν *de facto* ἀπόβλητοι, ὠρισμένοι δὲ Πατέρες, ἀλλὰ καὶ Σύνοδοι καθ' ἑαυτάς, ἐκ τῶν πολυαριθμῶν τῆς περιόδου ἐκείνης τῶν μέσων τοῦ Δ' αἰῶνος, ἤρνοῦντο νὰ χρησιμοποιοῦσιν ὠρισμένους ἐκ τῶν ὄρων τούτων, κυρίως ὅμως τοὺς ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντας τὴν μελέτην ταύτην ὅρους «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις». Τοῦτο δὲ διὰ μόνον τὸν ἀπλοῦν λόγον, ὅτι δὲν ἐφέρετο οὗτος ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γραφῇ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ Θεία Οὐσία ἀποδίδεται διὰ τοῦ ἀντιστοίχου ρηματικοῦ τύπου «ὁ ὢν».

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος διετέλει ἐν πλήρει γνώσει τοῦ γεγονότος τούτου. Περιγράφει τὴν περὶ τὸν ὄρον «Οὐσία» ἀντίδρασιν, δὲν διστάζει, τοῦλάχιστον ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, νὰ συνταχθῇ μὲ τοὺς διστάζοντας καὶ ἐφεκτικούς, τοὺς ἀποφεύγοντας τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου, τόσοσ ὅσον ἐν ἄλλαις περιπτώσεσι θὰ ἐπιμείνη, μετὰ φανατικότητος μάλιστα καὶ σθένους, εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς διατηρήσεως τῶν ὄρων, ὅσους ἡ Ἐκκλησία ἐθέσπισε καὶ ἐπέβαλεν. «Τὸ δὲ ὄνομα, λέγει, τῆς Οὐσίας, διὰ τὸ ἀπλούστερον παρὰ τῶν Πατέρων τεθεῖσθαι, ἀγνωστούμενον δὲ ὑπὸ τῶν λαῶν, σκάνδαλον φέρειν, διὰ τὸ μήτε τὰς γραφὰς τοῦτο περιέχειν, ἤρσε (: τοῖς Πατράσι τῆς ἐν Ἀριμίνῳ Συνόδου) τοῦτο περιεραιθῆναι καὶ παντελῶς μηδεμίαν μνήμην οὐσίας ἐπὶ Θεοῦ εἶναι τοῦ λοιποῦ διὰ τὸ τὰς θείας γραφὰς μηδαμοῦ περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὐσίας μεμνησθαι.

23. Ἴδε σχετικῶς ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους, I, II, ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς Ἰωάννην*, Ζ', 19. PG 14, 369. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ ΡΩΜΗΣ, *Κατὰ Νη- τοῦ*, 7 καὶ 14, PG 10, 813 καὶ 821. ΤΕΡΤΟΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Κατὰ Πραξέα*, 11, 12, 13, 15, 18, 21, 24, 27, 31 κ.ἄλλ. PG 2, 166, 167, 168/9, 173/5, 177/9, 179/81, 186/7, 190/2, 196 κ.ἄλλ.

«Ομοιον δὲ λέγομεν τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ κατὰ πάντα, ὡς αἱ ἅγια γραφαὶ λέγουσί τε καὶ διδάσκουσι»²⁴.

Ἡ ἔναντι τῶν ὄρων τούτων στάσις τοῦ Ἀθανασίου ἦτο σαφής.

Ἀντικρυς τῆς ἀρειανῆς πλάνης ἰστάμενος καὶ ὁμιλῶν οὐχὶ «περὶ Τριάδος ὑποστάσεων» ἐν τῇ Θεότητι, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν «τριῶν οὐσιῶν» ἐν αὐτῇ, ὅπερ θὰ ἰσοδυναμεί μετρίθισμόν, ἐξ ἴσου ἀπαράδεκτον καὶ διὰ τὸν Ἀθανάσιον ὄσον καὶ διὰ τὸν Ἀρειον, προὔτιμα νὰ συγκεφαλαιοῖ τὴν περὶ τῆς «οὐσίας» τῆς Θεότητος διδασκαλίαν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν γνωστὸν τύπον-ὄρον τῆς «Ὁμοουσιότητος». Τοῦτον εἶχε καθιερώσῃ ἡ Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῇ Σύνοδος. Προέβαλλε δὲ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος τὸν ἐξῆς ἄρτιον συλλογισμόν: «Τριάδα ὁμοούσιον», ἦτοι τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, τὸν Πατέρα ὁμοούσιον τῷ Υἱῷ, τὸ Πνεῦμα ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὁμοουσίους τῷ Πνεύματι.

Ἴδου τί λέγει ἐν τῇ πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολῇ του: «Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ εἴρηται... Εἰ δὲ ὁ Υἱός, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστίν, ἴδιος τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἐστίν, ἀνάγκη καὶ τὸ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Θεοῦ λεγόμενον, ἴδιον εἶναι κατ' οὐσίαν τοῦ Υἱοῦ»²⁵.

Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὡς βασικὴν προϋπόθεσιν τῆς περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, τριαδολογικῆς εὐρύτερον καὶ χριστολογικῆς στενότερον, διδασκαλίας του, ἔθετε τὸ στοιχεῖον τοῦ δοξολογικοῦ περιεχομένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὄσον καὶ τῆς λειτουργικῆς καὶ ὑμνογραφικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, στοιχεῖον καθ' ὃ τὰ τρία ἐν τῇ Τριάδι πρόσωπα ἐνοῦνται ἐν τῇ μιᾷ δόξῃ καὶ τιμῇ καὶ βασιλείᾳ τοῦ Ἐνὸς καὶ Ἀνάρχου καὶ Αἰωνίου Θεοῦ²⁶.

Ποία ἡ ἔρμηνεία, τὴν ὁποίαν ἔδιδεν ὁ ἱερός Πατὴρ εἰς τὸν ὄρον «Οὐσία», ὡς καὶ εἰς τοὺς παραλλήλους λοιποὺς βασικοὺς ὄρους τῆς Τριαδολογίας τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς Χριστολογίας, καὶ οἱ ὅποιοι, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁμοῦ μετὰ τοῦ «τεχνικοῦ», οὕτως εἶπεῖν, διὰ τὴν Θεολογίαν τῆς ἐποχῆς τοῦ ὄρου «Ὁμοούσιος», ἀπετέλουσαν τὴν οὐσιώδη καὶ ἀναφαίρετον προϋπόθεσιν τῆς Θεολογίας του;

Τὸ ἐρώτημα εἶναι βασικῆς σημασίας διὰ τὰ περαιτέρω τῆς παρουσίας μελέτης. Ἀπαντῶν λέγω:

24. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδων*, 8, 7 PG 31, 295.

25. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα*, 25 PG 26, 636 καὶ BEΠ 33, 113. Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει ἀλλαχού τῆς Ἐπιστολῆς ταύτης· «..Τοιαύτης δὲ συστοιχίας καὶ ἐνόητος τῆς ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι οὐσης, τίς ἂν διέλοι ἢ τὸν Υἱὸν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς, ἢ τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ ἢ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς, ἢ τίς οὕτω τολμηρὸς, ὡς εἶπεῖν ἀνόμιον καὶ ἑτεροφυῆ τὴν Τριάδα πρὸς ἑαυτὴν ἢ ἄλλοτριούσιον τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν, ἢ ξένον τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ;». ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *ἐνθ' ἂν.*, 20 BEΠ 33, 108/109.

26. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Λόγος περὶ ἐνσαρκώσεως*, 57 PG 25, 197Α.

Αὐτονόητον τυγχάνει, ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἀρκοῦντως μεταγενεστέρως ἔκαμαν οἱ Καππαδόκαι Πατέρες, ἀποσαφηνίζοντες βαθμιαίως καὶ ἐν θεολογικῇ κλιμακώσει τῶν ἐκάστοτε γεννωμένων καὶ παρουσιαζομένων θεολογικῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἐκ τούτων συζητήσεων καὶ ἐρίδων, ἀποσαφηνίζοντες — λέγω — τὰς ἐπὶ μέρους ἐν χρήσει ὀρολογίας καὶ ἀποδίδοντες τὸ προσῆκον περιεχόμενον καὶ τὴν δέουσαν μεταφυσικὴν διάστασιν εἰς ἓνα ἕκαστον ἐκ τῶν πέντε τούτων ὄρων, ὅπως δὲ ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς δύο παραλλήλως καὶ ὑπὸ σύγχυσίν τινα χωροῦντας ὄρους «Οὐσία» καὶ «Ἵπόστασις», τοῦτο δὲν ἠδύνατο νὰ κάμῃ, εὐθύς ἀπ' ἀρχῆς, ἀμέσως καὶ εὐθέως, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ περισσοτέρως ὡς ἀγωνιστὴς καὶ ὡς ἱστορικὸς τοῦ ἀγῶνος φερόμενος, ἔλασσόνως δὲ ὡς θεωρητικὸς καὶ μεταφυσικὸς διερμηνεὺς τοῦ δογματικοῦ προβλήματος ἐμφανισθεὶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἱερὸς οὗτος Πατήρ. Καὶ ἐξηγοῦμαι.

Οἱ Καππαδόκαι, ὡς γνωστόν, εὐρέθησαν ἐνώπιον τῶν ἤδη προκεχωρηκυϊῶν μορφῶν τῶν τριαδολογικῶν καὶ χριστολογικῶν ἐρίδων. Αἱ συζητήσεις περὶ τοὺς ἐν χρήσει ὄρους εὐρίσκοντο πλέον εἰς ἀνελιγμένον στάδιον. Ἡ μεγάλη δυσκολία τῶν ἀντινικαϊκῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἦτο ὁ ἀπαιτούμενος συμβιβασμὸς τῆς οὐσιαστικῆς πραγματικότητος τῶν τριῶν θείων προσώπων πρὸς τὴν ἐνότητα καὶ μοναδικότητα τῆς θείας οὐσίας, τοῦθ' ὅπερ ἐξέφραζε καὶ περιέκλειε ὁ συνοδικὸς τύπος-ὄρος «Ὁμοούσιος». Διὸ καὶ προκειμένου, ἵνα τονίσωσιν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν οὐσιαστικὴν πραγματικότητα τῶν τριῶν θείων προσώπων, τὸ κατ' ἀρχὰς ὁ Μέγας Βασίλειος, καὶ ἐν συνεχείᾳ καὶ οἱ λοιποὶ Καππαδόκαι (Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Ἀμφιλόχιος ὁ Ἰκονίου, Εὐσέβιος ὁ Σαμοσάτων, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Ἀπολλινάριος — ἐν τῷ χώρῳ τῆς Τριαδολογίας του οὗτος καὶ οὐχὶ ἐν τῇ ἐν ἧ ἐπλανήθη Χριστολογία του —), πάντες οὗτοι προσεπάθησαν νὰ διατηρήσωσι τὴν ὠριγενικῆς προελεύσεως διατύπωσιν («τ ρ ε ῖ ς ὑ π ο σ τ ἄ σ ε ι ς»), πλὴν προσθέντες εἰς ταύτην καὶ τονίσαντες πάντοτε τὴν σύστοιχον ἔννοιαν καὶ ἔκφρασιν («ἐ ν μ ι ᾱ ο ὑ σ ί α»).

Οὕτως ἐπεκράτησεν ὁ τύπος, ἐν μὲν τῇ λατινικῇ Δύσει καὶ τῇ λατινικῇ Θεολογίᾳ «tres personae unius substantiae», εἰς δὲ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν «μία οὐσία, τρεῖς ὑποστάσεις». Ὁ τύπος οὗτος ἦτο μὲν διάφορος τοῦ λατινιστὶ ἐκφερομένου ἀπὸ πλευρᾶς καθαρῶς λεκτικῆς ὀρολογίας («personae» — «substantia» λατινιστὶ, ἐνῶ «ὑποστάσεις» — «οὐσία» ἑλληνιστὶ), ἦτο ὁμοῦς ταυτόσημος κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον.

Ἴδου πῶς περιγράφει Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, εἰς τὸν Λόγον του εἰς Μέγαν Ἀθανάσιον, τοὺς ἐν προκειμένῳ συλλογισμούς, ὅτινες ἔσχυσαν προκειμένου ἵνα ἀποσαφηνισθῶσι σὺν τῷ χρόνῳ οἱ ὑπὸ ἐξέτασιν ὄροι:

«Τῆς γὰρ μιᾶς οὐσίας καὶ τῶν τριῶν ὑποστάσεων λεγομένων μὲν εὐσεβῶς ὑφ' ἡμῶν (τὸ μὲν τὴν φύσιν δηλοῖ τῆς θεότητος, τὸ δὲ τὰς τῶν τριῶν ἰδιότητας), νοουμένων δὲ καὶ παρὰ τοῖς Ἱταλοῖς ὁμοίως, ἀλλ' οὐ δυναμένοι, διὰ στενότητα τῆς παρ' αὐτοῖς γλώττης καὶ ὀνομάτων πενίαν, διελεῖν ἀπὸ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν, καὶ διὰ τοῦτο ἀντεισαγοῦσι τὰ πρόσωπα, ἵνα μὴ τρεῖς οὐσίας παραδεχθῶσι, τί γίνεται; Ὡς λίαν γελοῖον, ἢ ἔλεεινόν. Πίστεως ἔδοξε διαφορὰ ἢ περὶ τὸν ἥχον σμικρολογία. Εἶτα Σαβελισμὸς ἐνταῦθα ἐπενοήθη τοῖς τρισὶ προσώποις, καὶ Ἀρειανισμὸς τοῖς τρισὶν ὑποστάσει, τὰ τῆς φιλονεικίας ἀναπλάσματα...»²⁷.

Βεβαίως, οἱ ἀπολύτως θεμελιωμένοι οὗτοι συλλογισμοὶ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, μεταγενεστέρων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, δὲν ὑπῆρξαν ἐξ ἴσου ἀπλοὶ προκειμένου καὶ διὰ τὴν τριαδολογικὴν καὶ χριστολογικὴν ἀνέλιξιν τῆς σκέψεως τούτου. Οἱ καιροὶ δι' αὐτὸν ἦσαν διάφοροι. Ὅπως δὴποτε πρωϊμότεροι. Τὰ πάθη μείζονα. Ὁ ἀγὼν ἐν σκληροτέρᾳ ἐξάρσει. Καὶ ἡ θεολογία ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένη. Ὁ δὲ Μέγας Ἀθανάσιος δὲν ἦτο ὁ θεολόγος, ὁ ὁποῖος θὰ ἐλεπτολόγει τόσον ὅσον θὰ εἶδει, ὅταν ὁ ἀγὼν αὐτοῦ ἦτο τοῦτ' αὐτὸ ἀγὼν ὑπάρξεως δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν συνόλην.

Διὸ καὶ ἐμφανίζεται αὐτός, εἰς τρία τοῦλάχιστον βασικῆς σημασίας ἔργα του, εἰς τὸ «Ὁ τὶ ἢ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος...», εἰς τὸ «Περὶ Συνόδων» καὶ εἰς τὴν «Ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ...», νὰ ἀναλύῃ ἱστορικῶς τὸν μετὰ τῶν Ἀρειανῶν ἀγῶνά του καὶ νὰ ὑπεραμύνηται τοῦ ὑπὸ τῆς Νικαίας καθιερωθέντος ὅρου «Ὁμοούσιος» καὶ οἶνον ἐμόνον αὐτοῦ.

Βασικὴ σκέψις καὶ πίστις βαθυτάτη τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς ἦτο, ὅτι ὁ ὅρος οὗτος προϋπέθετεν ὅπως δὴποτε καὶ κατὰ τρόπον ἀναμφίλεκτον τὴν «ἀριθμητικὴν» ἐνότητα ἐν τῇ θεῖᾳ οὐσίᾳ. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι προσεκολλᾶτο μετ' ἀπολυτότητος εἰς μόνον τὸν ὅρον τοῦτον, ὡς καταφαίνεται τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ ἔργου του «Τὸ μὸς πρὸς Ἀντιοχεῖς», καὶ ὡς καταδειχθήσεται εὐθὺς κατωτέρω. Μόνον εἰς τὰς καθαρῶς πολεμικοῦ χαρακτῆρος πρὸς τοὺς Ἀρειανούς καὶ Ἡμιαρειανούς ἔργα του χρησιμοποιοῖ μὲ ἀπολυτότητα τὸν ὅρον «Ὁμοούσιος», ἐνῶ εἰς πάσας τὰς λοιπὰς εὐκαιρίας καὶ περιπτώσεις χρησιμοποιοῖ τοῦτον μετὰ φειδοῦς.

Παράδειγμα ἐκφραστικὸν εἶναι, λόγου χάριν, τὸ γεγονός ὅτι εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους «Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγους» του ὁ ὅρος «Ὁμοούσιος» ἀναφέρεται ἄπαξ μόνον²⁸. Ἀλλαχοῦ, καὶ ἀνάγκης ἔτι παρουσιαζομένης, περιορίζεται εἰς ἐκφράσεις ἀπλῶς παραλλήλους καὶ περιφραστικὰς, ὡς

27. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖ., *Λόγος ΚΑ'*, *Εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον*, 35 PG 35, 1124/5.

28. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν*, Α' 9 PG 26, 29.

αὶ ἐξῆς: «ὁμοίας οὐσίας ...», «ὅμοιος κατ' οὐσίαν (κατὰ τὴν οὐσίαν)», «ὅμοιος κατὰ πάντα» κ.λπ.

* * *

Πάντως ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἦτο ἐκ τῶν Πατέρων, τῶν κυρίως ἐχομένων τοῦ ὄρου «Ὁμοούσιος». Τοῦτο τυγχάνει ἀναντίρρητον. Τοῦτο ὅμως συνέπληγτο διὰ τὸν ἱερόν Πατέρα — ὡς συνεπάγεται καὶ διὰ πάντα ἄλλον μελετητὴν τοῦ ὄρου, ἀκόμη καὶ σήμερον — τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἐξ οὗ προήρχετο οὗτος ὄρου, ἦτοι τοῦ ὄρου «Οὐσία», καὶ τοῦ παραλλήλου, ὡς εἴπομεν, καὶ ἐν συνεφορᾷ πάντοτε συναντωμένου ὄρου «Υπόστασις».

Τοῦτο ἀπετέλει ἀνάγκην διὰ τὴν ἣν ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἀνέπτυσε θεολογίαν.

Τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας, τὸ ὁποῖον προήσπιζεν οὗτος ἔναντι τοῦ Ἀρείου, εἶχε κωδικοποιήσῃ τὸν ὄρον «Ὁμοούσιος» κατὰ τρόπον ἀμετάκλητον. Ἀλλ' ἐξ ἐτέρου καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ Σύμβολον ἐκεῖνο ἀναθεματισμοὶ ἐποιοῦντο ρητὴν μνειάν καὶ ἐκπεφρασμένην χρῆσιν τῶν δύο ἐτέρων ὄρων, «Οὐσία» καὶ «Υπόστασις», καὶ δὴ καὶ κατὰ τρόπον ἀρκοῦντως περιέργον. Ἀντιδιέστειλλον, δηλονότι, καὶ ἐδιαφοροποιοῦν αὐτὸ τοῦτο τοὺς δύο ὄρους διὰ τοῦ διαζευκτικοῦ συνδέσμου «ἢ». Ἐλέγοντο, ὡς γνωστόν, εἰς τοὺς περὶ οὗς ὁ λόγος ἀναθεματισμοὺς τὰ ἐξῆς ἐπὶ λέξει: «Τοῖς δὲ λέγουσιν ἢν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἐτέρων ὑποστάσεων ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι, ἢ κτιστόν, ἢ τρεπτόν, ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία»²⁹.

Βεβαίως ἐὰν ἐπρόκειτο διὰ τὴν λατινικὴν ἀπόδοσιν τῶν ὄρων τούτων, τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ παρουσίαζε μεγάλην δυσκολίαν, διότι παρὰ τοῖς λατίνοις ὁ ὄρος «essentia», ὅστις ἀποδίδει τὸν ὄρον «Οὐσία», καὶ ὁ ὄρος «substantia», ὅστις ἀποδίδει τὸν ὄρον «Υπόστασις», εἶναι ὄντως ἀφηρημένα οὐσιαστικὰ ἀμφότερα, οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχοντα πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς «συγκεκριμένης ὑπάρξεως τῆς ἐχούσης ἰδιαίτερα γνωρίσματα», ἦτοι αὐτοῦ ὕπερ καλοῦμεν «Υπόστασιν», ἢ ὅποια τόσον πλησιάζει, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τοῦ παρεχομένου εἰς αὐτὴν ὀρισμοῦ, πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ «Προσώπου», ἢ τοῦλάχιστον πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς συγκεκριμένης καὶ ὑπὸ ἴδια γνωρίσματα αὐθυπαρχούσης «οὐσίας» τινός.

Διὰ τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὅμως ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς, τοὺς ἐντριβεῖς περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλοσοφίαν, ἢ «όμοουσιότης» τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, τὸ εἶναι δηλ. τὸν Υἱὸν ὄχι μόνον ἐκ τῆς αὐτῆς «οὐσίας»

29. KAPMIPH I., *Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* I, 123.

τοῦ Πατρὸς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς «ὑποστάσεως» αὐτοῦ, ἀδιακρίτως (οὐχὶ δηλ. «ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας», κατὰ τὴν φρασεολογίαν τῶν προαναφερθέντων ἀναθεματισμῶν), ἐκινδύνευε νὰ σημαίνει, ταυτότητα προσωπικῆν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, ἐξ οὗ καὶ ἡ κατηγορία πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων κατὰ τῶν Πατέρων τῆς Νικαίας ἐπὶ Σαβελλιανισμῶ.

Νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ διαζευκτικὸς οὗτος σύνδεσμος «ἢ» μεταξὺ τῶν ὄρων «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις» ἐν τῇ γλῶσση τῶν ἀναθεματισμῶν καὶ ἐν τῇ ἐν γένει Χριστολογία, ἐδημιούργει μίαν ἀπὸ τὰς κεφαλαιωδεστέρας δυσκολίας διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ βασικωτέρου δόγματος τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐν πλήρει Δ' αἰῶνι;

Ἄς μὴ θεωρηθῆ ὡς ὑπερβολὴ ἢ καταφατικὴ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἐκ τῶν πραγμάτων ὑπηρεοῦνται νὰ δώσωσιν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο αἱ σελίδες αὗται. Τὸ διερευνώμενον ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἶναι τὸ ἐξῆς:

Οἱ οὕτω ἐκφερόμενοι δύο οὔτοι ὄροι «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις» εἶναι ταυτόσημοι ἢ διακρινόμενοι ἀπ' ἀλλήλων; Εἶναι ἔννοιαὶ συνώνυμοι ἢ οὐ; Καὶ ἐὰν εἶναι ταυτόσημοι, πῶς ἐξηγεῖται ἡ καινῆς θεολογικῆς χρήσεως διατύπωσις «μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν» ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ Τριαδολογίᾳ τῶν Ὁρθόδοξων Πατέρων καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου; Ἐὰν πάλιν εἶναι ἔννοιαὶ διακρινόμεναι, πῶς ἐξηγεῖται ὁ συνήθης χριστολογικὸς τύπος «δύο φύσεις ἐν μιᾷ ὑποστάσει»; Ποία ἢ ἐναντι τοῦ θέματος τούτου στάσις τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου;

* * *

Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι σχολαῖον. Ἀντιθέτως. Εἶναι καίριον καὶ βασικῆς σημασίας διὰ τὴν ἡμετέραν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν.

Τυχάνει γνωστὸν, ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, καὶ ἐν τῇ προαθανασιανῇ ἔτι περιόδῳ, ἐθεώρουν τοὺς δύο τούτους ὄρους συνωνύμους. Ἐκ τούτου προῆλθον πολλαὶ ἐννοιολογικαὶ συγχύσεις. Καὶ πλείστα ἀρνητικὰ καταστάσεις. Ἐδημιουργήθησαν δὲ καὶ ἀλλεπάλληλοι κρίσεις εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας, ἀκριβῶς διότι ἐθεώρει τοὺς ὄρους «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις» ὡς συνωνύμους, ἐνομίσθη τριθεϊστῆς καὶ κατηγορήθη εἰς τὸν συνωνυμόν του ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης Διονύσιον, ἐπὶ τῇ ἀπλῇ ἀπὸ μέρους τοῦ ὁμολογία, ὅτι ἐξεδέχετο «τρεῖς ὑποστάσεις», ἦτοι «τρεῖς οὐσίας», εἴ γε καὶ οἱ ὄροι θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρῶνται παρ' αὐτῶ ὡς συνώνυμοι»³⁰.

Πρὸς τούτοις καὶ πλείστοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐξελάμβανον τοὺς ὄρους τούτους ὡς συνωνύμους. Οὕτως, ὁ ἱερός Εἰρηναῖος³¹, Γρηγόριος ὁ

30. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος ...», 26 PG 25, 461/465. Πρβλ. καὶ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ Διονυσίου*, 13 PG 25, 497/500.

31. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Κατὰ Αἰρέσεων*, Ε', 36 PG 7, 1221.

Θαυματουργός³², Γρηγόριος ὁ Νύσσης³³, Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων³⁴, ὁ Ἐπιφάνιος³⁵ καὶ ἄλλοι, ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ἀπὸ ἰδικῆς του πλευρᾶς, εἰς πλεῖστα ἔργα του ἐξελάμβανε καὶ οὗτος τοὺς δύο τούτους ὄρους ὡς ταυτοσήμεους, τοῦθ' ὅπερ ἐνέχει ἰδιάζουσαν σημασίαν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τῆς παρουσίας μελέτης. Οὕτω:

Ἐν τῷ ἔργῳ του «Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος...» λέγει: «Περὶ δὲ τοῦ ἀιδίως συνεῖναι τὸν Λόγον τῷ Πατρὶ, καὶ μὴ ἐτέρας οὐσίας ἢ ὑποστάσεως, ἀλλὰ τῆς τοῦ Πατρὸς ἴδιον αὐτὸν εἶναι...»³⁶.

Εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀριμίνω...» λέγει: «... Καὶ γὰρ ὁμολογοῦντες ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ μὴ ἐξ ἐτέρας ὑποστάσεως τὸν Υἱόν...»³⁷.

Εἰς τὸ ἔργον του «Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ...» λέγει: «Οὗτοι δὲ (οἱ Πατέρες τῆς Νικαίας) ... γράφειν ἐτόλμησαν, μὴ χρῆναι λέγειν οὐσίαν ἢ ὑπόστασιν ἔχειν τὸν Θεὸν ... Ἡ δὲ ὑπόστασις οὐσία ἐστίν, καὶ οὐδὲν ἄλλο σημαίνοντον ἔχει ἢ αὐτὸ τὸ ὄν ὅπερ Ἱερεμίας ὑπαρξίν ὀνομάζει, λέγων· καὶ οὐκ ἤκουσαν φωνὴν ὑπάρξεως»³⁸. Ἡ γὰρ ὑπόστασις καὶ ἡ οὐσία ὑπαρξίς ἐστι. Ἔστι γὰρ καὶ ὑπάρχει»³⁹.

Εἰς τὸ ἔργον του «Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς», ἀφοῦ λέγει καὶ διαβεβαιοῖ, ὅτι οἱ Πατέρες τῆς ἐν Σαρδικῇ Συνόδου, ὁμοίως πρὸς τοὺς τῆς Νικαίας, διεκήρυξαν τὴν πίστιν των εἰς Θεὸν Τριαδικὸν οὐκ ὀνόματι, ἀλλ' οὐσίᾳ καὶ ὑποστάσει, ἀναφέρει ὅτι ἠρώτησεν αὐτοὺς περὶ τῆς πίστεως αὐτῶν, οὗτοι δὲ «διεβεβαίωσαντο..., ὅτι ὑπόστασιν μὲν λέγομεν, ἡγοῦμενοι ταυτὸν εἶναι εἰπεῖν ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν...»⁴⁰.

Τέλος, εἰς τὸ ἔργον του «Κατὰ Ἀρειανῶν, Λόγος Δ'» λέγει: «Ὡσπερ δὲ μία ἀρχὴ καὶ κατὰ τοῦτο εἷς Θεός· οὕτως ἡ τῷ ὄντι καὶ ἀληθῶς καὶ ὄντως οὐσα οὐσία καὶ ὑπόστασις μία ἐστὶν ἢ λέγουσα, Ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν, καὶ οὐ δύο, ἵνα μὴ δύο ἀρχαὶ...»⁴¹.

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως, ὡς πρὸς τὰς σαφεῖς, ὡς ἄνω, μαρτυρίας τοῦ

32. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ, παρὰ τῷ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙῳ, Ἐπιστολὴ 210, 5 PG 32, 776.

33. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Λόγος Κατηχητικός, 4 PG 45, 20.

34. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛ., Κατήχησις, ΣΤ', 5 καὶ ΙΣΤ', 5 PG 33, 545 καὶ 924.

35. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Κατὰ Αἰρέσεων, 74, 4 καὶ 69, 70 PG 42, 481 καὶ 317/380.

36. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος..., 27 PG 25, 465.

37. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀριμίνω..., 41 PG 26, 765.

38. Ἱερ. 9, 10. Πρβλ. καὶ Ἱερ. 23, 18 καὶ 22.

39. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ..., 4 PG 26, 1036.

40. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς, 5 καὶ 6 PG 26, 800 καὶ 801.

41. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν, Δ', 22 PG 26, 468.

ιεροῦ Πατρός, ἔνθα οὗτος ἐκλαμβάνει ὡς πάντῃ συνωνύμους καὶ ταύτοσήμους τοὺς ὄρους «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις».

* * *

Ἐπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα τινὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται οὗτος παραδεχόμενος τοὺς ὄρους τούτους ὡς διακρινομένους ἀπ' ἀλλήλων. Οὕτω:

Εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Ὅτι πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς» λέγει: «Ἡ γὰρ πανύμνητος καὶ σεβάσμιος καὶ προσκυνητὴ Τριὰς μία καὶ ἀδιαίρετος καὶ ἀσχημάτιστος. Συνάπτεται δὲ ἀσυγχύτως, ὡσπερ καὶ ἀτμήτως ἢ μόνας χωρίζεται. Τὸ γὰρ τρίτον τὰ τίμια ζῶα (:τὰ Χερουβείμ) ταῦτα προσφέρειν τὴν δοξολογίαν, Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος λέγοντα, τὰς τρεῖς ὑποστάσεις τελείας δεικνύντα ἐστίν, ὡς καὶ ἐν τῷ λέγειν τὸ «Κύριος» τὴν μίαν οὐσίαν δηλοῦσιν»⁴².

Εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Περὶ τῆς Ἐνσάρκου Ἐπιφανείας, κατὰ Ἀρειανῶν» λέγει: «...Πατὴρ γὰρ καὶ Υἱὸς καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Κύριος Σαβαώθ ἐστι. Μία γὰρ Θεότης, καὶ εἷς Θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν...»⁴³.

Εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Κατὰ Ἀρειανῶν, Λόγος Δ΄» λέγει: «...Μαίνεται δὲ καὶ Σαβέλλιος λέγων τὸν Πατέρα εἶναι Υἱόν, καὶ ἔμπαλιν τὸν Υἱὸν εἶναι Πατέρα, ὑποστάσει μὲν ἓν, ὀνόματι δὲ δύο...»⁴⁴.

Πρὸ τῆς οὕτω διαγραφομένης καταστάσεως ἀπὸ πλευρᾶς κειμένων τοῦ ἱεροῦ Πατρός, καθ' ἃ οὗτος ἐμφανίζεται ὅτε μὲν ἀποδεχόμενος τὸ ταυτόσημον τῶν ὄρων «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις», ὅτε δὲ ὑποστηρίζων τὸ ἀντίθετον, δέον νὰ δοθῇ εὐλόγος τις ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου.

Ποία ἢ ἀληθὴς γνώμη καὶ ἄποψις τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἐν προκειμένῳ;

Νομίζω, ὅτι ὁ ἱερός Πατὴρ ἀναμφιλέκτως δέχεται τὸ ταυτόσημον καὶ συνώνυμον τῶν ὄρων τούτων καὶ τοῦτο ὑποδηλοῖ πάντοτε ὁσάκις ἀντικαθιστᾷ τὸν μὲν διὰ τοῦ δέ, ἢ χρησιμοποιοῖ ἑκάτερον τῶν ὄρων τούτων ὑπὸ τὸν τύπον τῆς παραλλήλου παραθέσεως τούτων ἐν συνάψει πρὸς ἀλλήλους διὰ τοῦ διαζευκτικοῦ συνδέσμου («ἢ») («οὐσία ἢ ὑπόστασις»). Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἀνελλιπῶς πάντοτε οἱ ὄροι συναντῶνται εἰς τὸν ἐνικὸν ἀριθμὸν («μία οὐσία ἢ μία ὑπόστασις») καὶ οὐδέποτε εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν («οὐσίαι καὶ ὑποστάσεις»). Ὅταν ὅμως καὶ ὁσάκις ὁ ὄρος «Ἐπόστασις» — ἐν τριαδολογικῇ κυρίως προοπτικῇ καὶ διαστάσει — χρησιμοποιεῖται εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν

42. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ὅτι πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, PG 25, 220.

43. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ τῆς Ἐνσάρκου Ἐπιφανείας, κατὰ Ἀρειανῶν, 10 PG 26, 1002.

44. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Λόγος κατὰ Ἀρειανῶν, Δ', 25 PG 26, 506. Πρβλ. καὶ τὸ ἀμφιβαλλόμενον Κατὰ Ἀπολλινάριον, Λόγος Α', 12 PG 26, 1113.

(«ὑποστάσεις» ἢ «τρεῖς ὑποστάσεις» κ.λπ.), συνήθως δὲ καὶ μετὰ συμπληρωματικῶν, μονολεκτικῶν ἢ περιφραστικῶν, ἐνδείξεων, ὅτι αὐταὶ συμπίπτουσι καὶ συνεννοῦνται ἐν τῇ μιᾷ οὐσίᾳ τῆς Θεότητος, τότε ὁ ἱερός Πατὴρ ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ τῶν ὑποστάσεων χριστολογικῶς καὶ τοῦ τρισσὸν τῶν θείων προσώπων τριαδολογικῶς (εἰς ἀναλόγους περιπτώσεις ὁ ὅρος «ὑποστάσεις» ἐναλλάσσεται ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου καὶ δι' ἄλλων πληθυντικῶν, ὡς εἶναι αἱ «ιδιότητες», τὰ «πράγματα» κ.λπ.).

* * *

Πάντως, εἶναι ὀρθὸν νὰ τεθῇ ἐνταῦθα συντονώτερον τὸ ἐρώτημα: Πάντα τὰ ἀνωτέρω δεδομένα τῆς ἀθανασιανῆς φιλολογίας ἀποδεικνύουσι μὴπως ὑπάρχουσαν θεολογικὴν τινα ἀντίφασιν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ πίστει τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς;

Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἀπολύτως ἀρνητικὴ.

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀποσπάσματά του, ἀναγόμενα εἰς ἔργα του τῆς πρώτης, οὕτως εἰπεῖν, περιόδου τῆς θεολογικῆς αὐτοῦ δραστηριότητος καὶ παραγωγῆς, τῆς πρὸ τοῦ ἔτους 362 δηλονότι, ὅτε καὶ συνεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ ἡ ὑψίστης εἰρηνιστικῆς σημασίας Σύνοδος τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ συνετάγη ὁ πολὺς Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς αὐτοῦ, ὀριστικῶς παραδέχεται καὶ διακηρύττει τὸ ταυτόσημον τῶν ἐννοιῶν τῶν δύο τούτων ὄρων «Οὐσία» καὶ «Ὑπόστασις», καὶ ἐπὶ τῆς συνωνυμίας καὶ ταυτότητος ταύτης τῶν ὄρων οἰκοδομεῖ τὴν ἀνθαιρετικὴν καὶ ἀντιαιρετικὴν θεολογίαν του.

Τὸ θέμα τῆς τυχὸν πρὸς ἑαυτὸν ἀντιλογίας καὶ ἀντιφάσεως τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς, ἐὰν θὰ ἔδει πως νὰ τεθῇ, θὰ ἐτίθετο μᾶλλον ἐντὸς ἄλλων πλαισίων, χρονολογικῶν μᾶλλον, πλαισίων συναφῶν πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν ἐκείνων. Καὶ ὡς γνωστὸν εἰς τὸ ἐπίκεντρον τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν ἐκείνων εὐρίσκεται ἀναμφισβητήτως ἡ περίφημος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Σύνοδος τοῦ ἔτους 362, ὡς ἤδη ἀνέφερον.

Ὑπῆρξεν ἰδιάζουσα ἡ σημασία τῆς Συνόδου ταύτης εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἀπετέλεσε καμπὴν εἰς τὴν θεολογικὴν του πορείαν καὶ εἰς τὴν ἀνέλιξιν τῶν θέσεών του εἰς τὸν ἀγῶνα, τὸν ὅποιον διεξῆγεν. Ἡ ἀνέλιξις αὕτη προέδιδεν οὐχὶ βεβαίως ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἢ καὶ ἀρνήσιν τῆς πίστεως ταύτης καὶ τῆς καθόλου χριστολογικῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, ἀλλ' ἀπεδείκνυε τὴν θέλησιν αὐτοῦ, ὅπως, χάριν τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Ἐκκλησίας, εὐρύνη τὰ ὄρια τῶν θεολογικῶν κατευθύνσεων αὐτοῦ καὶ περιλάβῃ ἐντὸς αὐτῶν καὶ στοιχεῖα δυνάμενα νὰ ἀποβῶσι κατευναστικά τῶν πνευμάτων καὶ πρόξενα συνδιαλλαγῆς, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ παρεβλάπτετο ἢ δὲν θὰ προεδίδετο ἡ πίστις.

Ἐνάλογος περίπτωσις πρὸς ταύτην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεφέρομαι ἐδῶ καὶ θὰ ἀναλύσω εὐθύς κατωτέρω, ὑπῆρξεν ἐκείνη ἐπὶ τοῦ ὄντως ἐνδιαφέροντος θέματος περὶ τοῦ ἐὰν ὁ Κύριος εἶχεν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ὥστε νὰ εἶναι κατὰ πάντα ὁμοίος πρὸς ἡμᾶς κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν, ἢ ἐὰν ἡ ἀνθρωπίνη αὐτοῦ φύσις («ἐψυχώθη») καὶ ἐγένετο αὐτὸ ὅπερ ἦτο, διὰ τοῦ Λόγου, τὸν ὁποῖον ἐνεδύθη ἐν τῇ Ἐνσαρκώσει. Ἡ Σύνοδος τῆς Ἀλεξανδρείας τοῦ ἔτους 362 καὶ ὁ «Π ρ ὀ ς Ἀ ν τ ι ο χ ε ῖ ς Τ ὀ μ ο ς» του ἀπετέλεσαν τὸν κύριον σταθμὸν ἐξελιξέως τῆς σκέψεως καὶ στάσεως τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς, καὶ ἀφορμὴν τροποποιήσεως τῶν προτέρων θέσεων αὐτοῦ, προκειμένου νὰ περισωθῇ ὅ,τι ἔχρηζε περισώσεως τὴν στιγμὴν ἐκείνην, νὰ περισωθῇ κυρίως ἡ εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας.

Σχετικῶς ἔγραψα διεξοδικὴν μελέτην πρὸ καιροῦ⁴⁵, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεσήμανα ἀκριβῶς τὸν τοιοῦτον χαρακτῆρα καὶ τὴν σημασίαν τῆς Συνόδου τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ ἔτους 362 εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν θεολογικὴν καὶ λειπὴν ἐκκλησιαστικὴν δραστηριότητα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Αὐτονόητον ὅμως ὅτι τὸ ὅλον θέμα εἶναι καὶ ζήτημα χρονολογικῆς ἀποκαταστάσεως καὶ χρονικῆς ἱεραρχήσεως τῶν διαφορῶν συγγραμμάτων τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς, ὥστε καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῶν φιλολογικῶν δεδομένων τῆς συγγραφικῆς δράσεως τούτου, νὰ καταφανῆ πῶς καὶ ἐν ποίῳ μέτρῳ ὁ ἱερός Πατήρ εἰς τὰ συγγράμματά του, τὰ πρὸ τοῦ 362, καὶ τὰ μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἡσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἀναπροσαρμόσῃ ὠρισμένας τοῦλάχιστον ἐκ τῶν θεολογικῶν θέσεων αὐτοῦ, χάριν τῆς εὐρυτέρας ὑποθέσεως ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας, τούτέστι τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης. Εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν μελέτην, ἐπεχειρήθη καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς διακρίβωσις τοῦ ὅλου ζητήματος. Διὸ καὶ δὲν ἐπανέρχομαι ἐνταῦθα εἰς τὰ πρότερον ἐν προκειμένῳ λεχθέντα.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, βασίμως καὶ ὀριστικῶς δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἀνάλογόν τι συνέβη καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τῆς ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς χρησιμοποιηθείσης ὀρολογίας, καὶ κυρίως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῶν ἐνοιῶν τῶν δύο ὑπὸ ἐξέτασιν ὄρων «Οὐσία» καὶ «Ἐπίστασις». Πάντως ὁ σκοπὸς εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιστάσεις ἦτο ὁ αὐτός: ἡ παγίωσις τῆς εἰρήνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Καὶ αὐτὴ ἐνδιέφερε τὸν ἱερόν Πατέρα ὑπὲρ πᾶν ἄλλο κατὰ τὴν σημαντικωτάτην ἐκείνην περίοδον τῆς ζωῆς καὶ τῶν ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀγώνων του.

Ἐν τῷ ὄντι, εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν συγκληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου, κατὰ τὸ ἔτος 362, καὶ διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῆς ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ γραφείσης Ἐπιστολῆς ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, ἡ

45. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Χρυσοστόμου, Μητρ. Μύρων, *Ἐδίδασκεν ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὅτι εἶχεν ὁ Κύριος ἀνθρωπίνην ψυχὴν; ἐν Ὁρθοδοξία* 29 (1954) 286/299, 446/452· 30 (1955) 92/98 καὶ 31 (1956) 69/78.

ὅποια ἀπηυθύνθη πρὸς τοὺς μαθητὰς τοῦ Παυλίνου ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐπιστολῆς γνωριζομένης ἔκτοτε ὡς «Τόμου πρὸς Ἀντιοχεῖς», καταφαίνεται σαφῶς, ὅτι ὁ ἱερός Πατήρ, ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπιμεμαρτυρημένων εἰρηνευτικῶν διαθέσεών του, καθ' ἃς συνίστα οὗτος ὅπως ἐν ἀγάπῃ καὶ ἀμοιβαίᾳ ἀνοχῇ γίνωσι δεκτοὶ ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Ἀντιοχείας οἱ πῶς ποτε πλανηθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν ὁπαδῶν του, διετίθετο ὁ ἴδιος ὀριστικῶς ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως, ὅπως ὑποχωρήσῃ εἰς τινὰ σημεῖα τῆς μέχρι τότε ἐν χρήσει ὀρολογίας, τῆς μετὰ φανατισμοῦ ἐκατέρωθεν ὑποστηριζομένης καὶ ὀδηγούσης, ὡς ἐκ τούτου, εἰς ἀδιέξοδα τὴν Ἐκκλησίαν.

Καὶ ἐνῶς ἀρχῆθεν παρεδέχετο, ὡς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω, τὴν συνωνυμίαν καὶ ταυτότητα τῶν ὄρων «Οὐσία» καὶ «Ἵπόστασις», ἀντελήφθη ὅτι ἐὰν ἐσυνέχιζεν ἐπιμένων εἰς τὴν συνωνυμίαν ταύτην καὶ ταυτότητα τῶν ὄρων, ἀσφαλῶς θὰ ἀπεμακρύνετο ἔτι μᾶλλον τῶν λεγόντων «τρεῖς ὑποστάσεις» ἐν πνεύματι τριθεϊστικῷ (τοιούτοι ἦσαν οἱ Μελετιανοί, οἱ ἐκ τοῦ Σεβαστείας καὶ εἶτα Ἀντιοχείας Μελετίου), ἀσφαλῶς δὲ θὰ ἠγύρνετο καὶ τὸ χάσμα τὸ μεταξὺ τούτων καὶ τῶν ἐπὶ τὸ φανατικώτερον λεγόντων «μῖαν ὑπόστασιν», κατὰ τὸ «μία οὐσία» (πρόκειται διὰ τοὺς ἐν Ἀντιοχείᾳ Εὐσταθιανούς, ἐκ τοῦ Ἀντιοχείας Εὐσταθίου). Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἀντελαμβάνετο, ὅτι ἐκ τῆς συγκρούσεως ταύτης τῶν ἐκατέρωθεν παρατάξεων ἢ μὲν καθόλου Ἐκκλησία θὰ ἐζημιοῦτο καὶ θὰ ἐβυθίζετο εἰς μεγαλειότερον χάος διαστάσεως καὶ ταραχῶν, ὁ ἴδιος δὲ θὰ εὐρίσκετο κακῶς ἐμπεπλεγμένος — ὡς καὶ ἦτο ἤδη ἐμπραγματῶς ἐμπεπλεγμένος — διὰ γε τὴν ἀπὸ μέρους του χρῆσιν ἀμφοτέρων τούτων τῶν ὄρων καὶ τῶν τύπων ὁμολογίας πίστεως, ἦτοι τῶν διατυπώσεων: «μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν» καὶ «μία οὐσία — μία ὑπόστασις», ὡς ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐλέχθη.

Διὸ καὶ εἰς τὸν πολὺν τοῦτον «Τόμον πρὸς Ἀντιοχεῖς» ὁ Ἀθανάσιος κάμνει τὴν δέουσαν στροφὴν, καὶ δίδει, αὐτὸς πρῶτος, τὸ παράδειγμα τῆς ὑποχωρητικότητος.

Ἀνέχεται τὴν διατύπωσιν «τρεῖς ὑποστάσεις», ἢ ὅποια δὲν θὰ πρέπει νὰ σημαίνῃ «τρεῖς ἀρχὰς» ἢ «τρεῖς οὐσίας». Λέγει δὲ ὅτι αὐτὸ ὅπερ παρὰ τοῖς ἄλλοις φέρεται ὡς «μία ὑπόστασις», τοῦτο ὀρθοδόξως ἐρμηνευόμενον συμπίπτει μὲ τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν τοῦ προσώπου, εἰς τρόπον ὥστε ὅταν γίνεταί λόγος περὶ «τριῶν ὑποστάσεων», εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν, νὰ νοῶνται τὰ «τρία πρόσωπα» τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅταν δὲ πάλιν ἀναφέρεται ὁ τύπος «μία ὑπόστασις» νὰ νοῆται: «μία φύσις» τῶν προσώπων ἐν τῇ Τριάδι.

Ἰδοὺ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο τοῦ Τόμου πρὸς Ἀντιοχεῖς:

«... Διὰ τὸ εἰς ἁγίαν Τριάδα πιστεύειν, οὐκ ὀνόματι Τριάδι μόνον, ἀλλ' ἀληθῶς οὐσαν καὶ ὑφεστῶσαν, Πατέρα τε ἀληθῶς ὄντα καὶ ὑφεστῶτα, καὶ Υἱὸν ἀληθῶς ἐνούσιον ὄντα καὶ ὑφεστῶτα, καὶ Πνεῦμα ἅγιον ὑφεστῶς καὶ

υπάρχον οἶδαμεν, μήτε δὲ εἰρηκέναι τρεῖς θεοὺς ἢ τρεῖς ἀρχάς, μηθ' ἄλλως ἀνέχεσθαι τῶν τοῦτο λεγόντων, ἢ φρονούντων· ἀλλ' εἰδέναι ἀγίαν μὲν Τριάδα, μίαν δὲ θεότητα, καὶ μίαν ἀρχήν, καὶ Υἱὸν μὲν ὁμοουσίον τῷ Πατρὶ, ὡς εἶπον οἱ Πατέρες, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα, οὐ κτίσμα, οὐδὲ ξένον, ἀλλ' ἴδιον καὶ ἀδιαιρετον τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς»⁴⁶.

Τὰ ἄπερ ἐξάγονται ἐκ τοῦ ἀποσπάσματος τούτου συμπεράσματα εἶναι τὰ ἐξῆς δύο:

α) Καίτοι διὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον ἡ ὁρολογία ἦτο βασικῆς καὶ κεφαλαιώδους σημασίας, ἐφ' ὅσον ἐν ὀνόματι ταύτης καὶ διὰ ταύτης διεξήγετο ἀπὸ μέρους τοῦ δλόκληρος ὁ ὑπ' αὐτοῦ προωθούμενος ἀγών, ἐν τούτοις ἡ στροφή αὐτοῦ αὕτη ἐν τῇ ἐν χρήσει ὁρολογία ὑπῆρξεν ἐκτάκτως σημαντική. Ὁ ἱερὸς Πατὴρ εἰς ὅλα τὰ μεταγενέστερα συγγράμματά του χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον «ὕποστασις» οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς «οὐσίας», ἀλλὰ τοῦ «προσώπου».

β) Μόνον μετὰ τὴν παραδοχὴν τῆς ταυτότητος τῶν ἐννοιῶν «ὕποστασις» καὶ «πρόσωπον» ἀποσαφηνίζεται δι' αὐτὸν καὶ τοὺς μεταγενεστέρους τοῦ ἡ διαπίστωσης «μία οὐσία-τρεῖς ὑποστάσεις».

Ἡ στροφή αὕτη τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἐβοήθησεν δλόκληρον τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολήν, ἐν συνεχείᾳ, ἕνα ὀριστικοποιήσῃ τὰς ἐννοίας τῶν ὄρων «Οὐσία» (καὶ «Φύσις») ἀφ' ἐνός, καὶ «Ἐπόστασις» (καὶ «Πρόσωπον») ἀφ' ἑτέρου, ὡς συνέβη ἐν τῇ περιπτώσει τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, ὡς ἐλέχθη καὶ ἐν τοῖς ἀνωτέρω.

Πάντως σημειωτέον καὶ τοῦτο ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τῆς περὶ τὴν ὁρολογίαν στροφῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ὅτι, τοῦλάχιστον εἰς τὸν «Τόμον πρὸς Ἀντιοχεῖς» καὶ εἰδικώτερον εἰς τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα αὐτοῦ ὁ ἱερὸς Πατὴρ δὲν ποιεῖται ἀπ' εὐθείας χρῆσιν τῶν ὄρων «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις» ὡς ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπὸ πλάγιον τύπον, καὶ συγκεκριμένως μὲ τὸν μετοχικὸν τύπον «ὄν» καὶ «ὄφεστῶς» («ὄντα καὶ ὄφεστῶτα», «ὄφεστῶς καὶ ὑπάρχον»), ἴσως διότι μία ἀπ' εὐθείας χρῆσις τῶν ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν «οὐσία» καὶ «ὕποστασις» θὰ ἦτο δυσκολωτέρα δι' αὐτόν, ἢ στροφή του περισσότερον προσπίπτουσα εἰς ἀντιδράσεις, προσέτι δὲ καὶ ἡ ἀναμενομένη ἐκ τῆς στροφῆς του ταύτης ὠφέλεια ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τῆς Ἐκκλησίας θὰ καθίστατο ἐπισημαστέρα, ἐὰν ἡ ὑπὸ τῶν κακῆς πίστεως τυχόν ἀντιπάλων του ἐκμετάλλευσίς τῆς τοιαύτης αὐτοῦ περὶ τὴν ὁρολογίαν στροφήν ἐθεμελιούτο ἐπὶ κυριολεκτουμένων ἐννοιῶν, ὡς αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὺς οἱ ὄροι «Οὐσία» καὶ «Ἐπόστασις», ὅτε καὶ ἡ θέσις τῶν ὀρθοδόξων καθόλου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔναντι τῶν αἰρετικῶν Ἀρειανῶν καὶ Ἀρειανιζόντων θὰ ἦτο πολλῶ ἀσθενεστέρα.

Βεβαίως, πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουσι πόσον ὁ ἱερὸς Πατὴρ ἐσκεμμέ-

46. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς*, 5 PG 26, 800. Πρβλ. ΒΕΠ 31, 126.

νωσ καὶ σοβαρῶς ἐκινεῖτο εἰς τὸν καθόλου αὐτοῦ θεολογικὸν ἀγῶνα καὶ μετὰ πόσης συνέσεως προέβαιναν εἰς παραχωρήσεις, ἐκεῖ τοῦλάχιστον ἔθθα αἱ τοιαῦται παραχωρήσεις αὐτοῦ δὲν ἐβλαπτον τὴν ὀρθὴν πίστιν καὶ δὲν ἐξέθετον τοὺς ὑπερμάχους ταύτης.

* * *

Ὅπως ποτ' ἂν ᾗ, πρόκειται περὶ τολμηρᾶς ἀπὸ μέρους τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἀλλὰ καὶ τιμίας προσπάθειας ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδοξίας. Τὸ ἐρωτώμενον ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἶναι ἕτερον τι. Ἡ τοιαύτη ἐνέργεια αὐτοῦ ἀπέβη πλήρως ἀποδοτικὴ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν;

Ἡ ἀπάντησις δυστυχῶς δὲν δύναται νὰ εἶναι θετικὴ.

Διότι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὸ κατ' ἀρχάς, τόσον ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὅσον καὶ οἱ περὶ αὐτόν, εἶδον ἐξουδετερουμένας πῶς τὰς δυσκολίας περὶ τὴν ἐρμηνείαν καὶ ἀντίληψιν τῶν ἔρων «Οὐσία» καὶ «Ἑπόστασις», πλὴν ἐνωρίτατα ἀνεφάνη καὶ διεπιστώθη νέα κρίσις ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ καὶ ἀντιλήψει τῶν ἔρων «Ἑπόστασις» καὶ «Πρόσωπον», τὴν φορὰν ταύτην.

Ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας, χάριν τῆς ὁποίας εἶχε γίνεαι ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου στροφὴ καὶ ὑποχώρησις, ἐξηκολούθει νὰ μένη διηρημένη, τόσον κατὰ τὰς διδασκαλίας, ὅσον καὶ κατὰ τὸ ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοικήσει πρόσωπα («περὶ τὰ πρόσωπα σχιζομένη»). Αἱ δὲ ἐκασταχοῦ ἐστὶν ἀντιδράσεως δὲν εἶχον ἐκλείψει. Ὁ Παυλῖνος, ἐπὶ παραδείγματι, ἐνέμεναν εἰς τὴν ἀποψιν τῆς «μιᾶς ὑποστάσεως» (καὶ οὐχὶ τῶν «τριῶν ὑποστάσεων»), ὠμολόγει δ' ἀπλῶς «τρία πρόσωπα». Ἡ παρουσία, ἐν συνεχείᾳ, ἐν Ἀντιοχείᾳ τοῦ περὶ τὸν Εὐάγριον μικροῦ ὀμίλου δυτικῶν κληρικῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ ἱερός Ἱερώνυμος, ὀμίλου κομίσαντος μεθ' ἑαυτοῦ τὴν περὶ «μιᾶς οὐσίας — τριῶν προσώπων» διατύπωσιν, ἀπετέλεσε νέαν ἀφορμὴν διαστάσεων καὶ διασπάσεων.

Πάντως ἡ Ἀλεξάνδρεια ὀριστικῶς ἔμεινε πιστὴ εἰς τὴν διὰ τῆς στροφῆς καὶ ὑποχωρήσεως τοῦ ἀγίου Ἐπισκόπου της, Μεγάλου Ἀθανασίου, δημιουργηθεῖσαν νέαν κατάστασιν περὶ τοὺς ὑπὸ ἐξέτασιν ἔρους.

Δίδυμος ὁ Τυφλὸς καὶ οἱ μετ' αὐτόν, ὀριστικῶς πλέον χρησιμοποιοῦν τὴν δογματικὴν διατύπωσιν «μία οὐσία - τρεῖς ὑποστάσεις». Αὕτη δέ, ὡς γνωστόν, γενικεύεται ἔκτοτε μετὰ μείζονος εὐκολίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ Θεολογίᾳ, κατόπιν τῆς ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν μεταγενεστέρων Ἀλεξανδρέων ἐπεξεργασίας καὶ ἐρμηνείας ταύτης.

* * *

Ἐν κατακλειδί θὰ ᾗτο δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ διὰ τῆς προσπάθειας καὶ τῆς ἐν πνεύματι εἰρηνευτικῆς ὑποχωρητικότητος στροφῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἀπὸ τοῦ 362 καὶ ἐφ' ἐξῆς, καθιερωθεῖσα καὶ γενικευθεῖσα διαφο-

ροποίησις και διάκρισις μεταξύ τῶν ἐννοιῶν τῶν ὄρων τούτων «Οὐσία» και «Υπόστασις», ἐπέξετάθη ὁμαλῶς και ἀβιάστως εἰς τὸν διπλοῦν χῶρον τοῦ δόγματος, τόσον τῆς Τριαδολογίας γενικῶς ὅσον και τῆς Χριστολογίας μερικώτερον.

Και εἰς μὲν τὴν Τριαδολογίαν ἀμφοτέροι οἱ ὄροι προσέλαβον τὰ ἴδια αὐτῶν κύρια γνωρίσματα. Καὶ δὴ ἡ μὲν «Οὐσία» προσέλαβε τὸ γνώρισμα τοῦ στοιχείου, ὅπερ ἦτο κοινὸν ἐν τῇ Θεότητι, ἦτοι εἰς τὰ «Πρόσωπα» τῆς Θεότητος, ἡ δὲ «Υπόστασις» τὸ γνώρισμα τοῦ στοιχείου ἢ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἔμενον ἴδια εἰς ταύτην, ἦτοι ἴδια εἰς τὰ «Πρόσωπα» τῆς Θεότητος.

Εἰς δὲ τὴν Χριστολογίαν, και δὴ ἀμεσώτερον προκειμένου περὶ τῆς διασώσεως τῆς ἐνότητος τοῦ ἐνὸς και ἀδιαιρέτου προσώπου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἐνσαρκώσει, ὠρίσθη και ἐπεκράτησε διὰ μὲν τὴν «Οὐσίαν», ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν περὶ δύο «ουσιῶν», ὡς περὶ δύο Χριστῶν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ λέγωμεν, ὅτι ἔχομεν «δύο ὑποστάσεις» (και «δύο φύσεις»), πλὴν συναπτομένης ἐν τῇ «μιᾷ οὐσίᾳ» (και τῷ «ἐνὶ προσώπῳ») τοῦ Υἱοῦ και Λόγου τοῦ Θεοῦ.

* * *

Και μόνον διότι κατωρθώθη τοιαύτη ἀποκρυστάλλωσις τῶν ἐννοιῶν και τῶν ἀληθειῶν περὶ τὴν Τριάδα και τὸν Κύριον, ἀρκεῖ νὰ ἐξαρθῇ ἐνταῦθα, και πάλιν και πολλάκις, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀγία ὑποχωρητικότης και ἡ σοφὴ στροφὴ και τὸ πνεῦμα τῆς τιμίας συνδιαλλαγῆς, ἅτινα ἐπέδειξεν ὁ Μέγας τῆς Ἐκκλησίας Πατὴρ και Διδάσκαλος Ἀθανάσιος, ὑπῆρξαν ὄχι μόνον τολμηραὶ ἐνέργειαι τοῦ σοφοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ και θείας ἐμπνεύσεως μεγάλαι στιγμαὶ ἐν τῇ ζωῇ και τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἔζη τὸ μεγαλεῖον τῶν στιγμῶν ἐκείνων. Και ἀπέβαιναν τὸ ὄργανον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος.

Και ἡ ὀρθὴ πίστις τῆς Ἐκκλησίας ἐξυπηρετεῖτο και ἐσώζετο διὰ τῆς ὀρθοπραξίας και τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Μεγάλου Πατρός.